

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.2.88>

Babayeva Turan

*AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun doktorantı
Azərbaycan*

IX-XI ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA DÖVLƏTÇİLİK ƏNƏNƏSİNİN DİRÇƏLMƏSİ (ŞİRVANŞAHLAR VƏ SACİLƏR KONTEKSTİNDƏ)

Açar sözlər: Azərbaycan, Ərməniyyə, Xilafət, mütəğəllib, Şirvanşahlar, Məzyədilər, Sacilər

Giriş

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi məqsədilə, tədqiq edilməsi vacib olan dövrlərdən biri də Ərəb xilafətinin parçalanması ərəfəsində vətənimizdə baş verən siyasi proseslərdir. Azərbaycan dövlətçilik tarixində mühüm yer tutan bir sıra hadisələr məhz bu dövrdə baş vermişdir. IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq, meydana gələn dövlətlər müstəqillik tariximizdə dərin izlər buraxmışdı. Bu baxımdan həmin dövlətlərin tarixinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uzun müddət Xilafətin tərkibində yaşayan Azərbaycan xalqı müstəqillik ideyası ilə hərəkət edərək, istər türk, istərsə də ərəb mənşəli liderlərin öndərliyi ilə yeni dövlətlər yaratmağa başlamışdılar. Yaranan dövlətlər yeridikləri siyasi xətlə isbat etmişdilər ki, bu dövlətlər mövcud geosiyasi şəraitə uyğun şəkildə formalaşaraq daxili və xarici siyasətlərini, müstəqilliklərini qorumaq və gücləndirmək istiqamətində qurulmuşdur.

Tarixlər boyu müxtəlif coğrafiyaşünaslar, səyyahlar, tarixçilər Azərbaycan ərazisi və burada yerləşən şəhərlər, dövlətlər haqqında əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar vermişlər. Qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanın dövlətləri və şəhərləri haqqında həm antik mənbələrdə, həm də orta əsr ərəb-dillli-farsdillli mənbələrində zəngin məlumatlara rast gəlinir. IX-X əsrlərdə yaşamış iran mənşəli coğrafiyaşünas İbn Xordadbeh yazdıqlarında belə fikirlər səsləndirmişdir; “Azərbaycanın qibləsi Kəbənin qapısının yerləşdiyi divara doğrudur. Bu şimal qütbünün sol tərəfindən şərqə doğru uzanır” [10, s.21].

Hazırkı Azərbaycan ərazisi və ətraf bölgələri 642-ci ildə Ərəb xilafəti tərəfindən işğal olunduqdan sonra, onların idarəçiliyində üç tarixi-coğrafi ərazi; Azərbaycan, Arran, Ərmə-

niyyə birləşərək vahid inzibati idarə etmə sisteminə olmuşdur.

Sonrakı dövrlərdə ərəb coğrafiyaçıları bu vahid inzibati bölgünü “əl-Cərbi”, “ər-Rihab”, “Ərməniyyə” və ya “Azərbaycan” adlandırmışdılar. Əhməd bin Yəhya bin Cabir əl-Bələzuri “Kitab fütuh əl-buldan” əsərində Ərməniyyəni dörd hissəyə bölərək təsvir etmişdir: Əs-Sisəcan və Arran birinci Ərməniyyəyə daxil olub, Cürzan (Gürcüstan) ikinci Ərməniyyəyə daxil olub, Xəzərlər tərəfindən idarə olunurdu. Ərməniyyənin digər yerləri, üçüncü və dördüncü Ərməniyyə adı ilə rumların (bizansın) əlində idi. Bu bölgələri Armeniakus idarə edirdi [9, s.225].

Buradan açıq-aydın görünürki, əsrlər boyu “erməni xalqının” Azərbaycana olan torpaq iddiaları əsassızdır. İndiki “Ermənistan” belə Ərməniyyə torpaqları üzərində qurulmuş dövlətdir. “Ərməniyyə” isə erkən orta əsrlərdə ərəb inzibati-bölgü sisteminə görə Cənubi Qafqazda ərəb işğal dairəsinə daxil edilmiş bütün torpaqları özündə birləşdirən ərazi olub, vaxtilə Bizans imperatoru Yustinianın (527-565) həyata keçirdiyi inzibati islahata uyğun olaraq ənənəvi şəkildə I-IV Ərməniyyə adı ilə dörd hissəyə bölünmüşdür [3, s.126]

Yaqut əl-Həməvi “Mucəm əl-buldan” əsərində Arranı belə təsvir etmişdir: “Arran - Cənubə də daxil olmaqla bir çox şəhərləri olan geniş bölgənin ərəbcə olmayan adıdır və xalq onu Gəncə, Bərdə, Şəmkir və Baylakan adlandırır. Azərbaycanla Arran arasında Ərras (Araz) adlı çay axır. Bu çayın qərbində və şimalında olan hər şey Arrana aiddir və ondan şərqdə olan Azərbaycana” [11, s.10]. Həmdullah Qəzvini isə öz qeydlərində belə vurğulamışdır; Arran iki çay arasında, yəni Araz və Kür arasında olan torpaqlardır [14, s.53]

X əsr fars coğrafiyyacısı və tarixçisi İbn əl-Fəqih əl-Həmədaninin “Kitab əl-buldan” (“Müxtəsər kitab əl-buldan”) əsərində Azərbaycan ərazisi olduqca geniş göstərilmişdir: “Azərbaycanın həddi Bərdə həddindən Zəncan həddinə qədərdir, və onun şəhərləri bunlardır; Bərkəri, Səlmas, Muğan, Xuvey (Xoy), Varsan, əl-Beyləqan, əl-Marağa, Neriz, Təbriz. Cənubi-şərqdən Azərbaycanın ikinci sərhəddi əd-Deyləm, ət-Tarım və Gilan biladları (diyarları) ilədir. Azərbaycanın buradakı şəhərləri bunlardır: Bərzə, Saburxast, əl-Xunəc, əl-Məyanic, Mərənd, Xuvey (Xoy), Gülsurə, Bərzənd. Bərzənd şəhəri xarabalıq idi, əl-Afşin buranı abadlaşdırdı və məskən etdi. Bərzənddən Varsana-bura Azərbaycanın axırncı (sərhəd) əyalətidir - 12 fərsəkdir. Cənzə (Qazaka), Cəbrəvan, Urmiya, Azərcüsnəs, onun məbədi yerləşən əş-Şiz-bura isə atəşpərəstlərin ən hörmətli yeridir - əs-Salaq rustaqı, Sindəbaya rustaqı, əl-Bəzz, Məyənhər rustaqı, Urm rustaqı buraya (Azərbaycana) daxildir. Azərbaycanın xəracı 2 milyon dirhəmdir. Varsan şəhəri Azərbaycanın o tərəfdən olan axırncı əyalətidir” [8, s.221]. Onun yazdıqlarına əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanın ərazisi bugünkü İran ərazisini də əhatə etmişdir. Ümumiyyətlə tarixi Azərbaycan torpaqları Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini və müasir İranın şimal-qərb hissələrini əhatə etmişdir. Azərbaycanın tarixi hüduqları bu və ya digər səbəblərlə əlaqədar olaraq müxtəlif dövrlərdə dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Azərbaycan ərazisi qədim dövrlərdən strateji-coğrafi mövqeyi və zəngin təbii sərvətləri ilə dövlət quruculuğunun inkişafına şərait yaratmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan ərazisində tarixən bir sıra dövlətlər yaranmışdır. IX əsrdə Azərbaycanda tədricən Ərəb xilafətinin mövqeyi zəiflədikcə, əyalət hakimlərinin siyasi pozisiyası qüvvətlənmişdir. Əmirilər müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdılar. Bu siyasi oyanışın nəticəsi olaraq, IX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Şirvanşahlar (şimalda), Sacilər (cənubda) adlı yerli feodal dövlətlər meydana gəlmişdir. Ərəb xilafətinin regiona təsiri ilə Azərbaycanda İslam dini yayılmış və yaranan dövlətlərin dövlət dini də İslam dini olmuşdur. Vətənimizdə qədim dövlətçilik ənənələrinin dirçəlməsi gələcəkdə Azərbaycan

türklərinin regionda daha da güclənməsinə və yeni dövlətlərin yaranmasına təsir edəcəkdir.

Orta əsrlər ərəb və fars müəllifləri Xəzər dənizinin qərb sahilində, Kürdən şərqdə yerləşib, qədim Qafqaz Albaniyasının, yaxud erkən orta əsrlər Arranının bir hissəsi olan vilayəti Şərvan və ya Şirvan adlandırırdılar. Əldə etdiyimiz məlumatlar əsasında deyə bilərik ki, antik müəlliflər Şirvanın adını çəkirlər. Bu ad Sasanilər dövründən məlumdur. İlk Sasani şahənşahı I Ərdəşirin (224-241) “Ərdəşir Şahin” olaraq adlandırdığı vilayət hökmdarları arasında Şirvan Şahın (Azərbaycanda) adını da çəkir [10, s.31]. Albaniya mərzbanlarının idarə etdiyi ərazilər sırasına yerli hökmdarların hakimiyyətində olan Bazkan (Balasakan), Xoruan (Xursan), Sruan (Şirvan), Çola, Dərbənd, Təbəseran və s. daxil edilmişdir [16, s.143-145]. Böyük ehtimalla bu siyahı Albaniyanın Sasanilər dövründə inzibati cəhətdən mərzbanlıqlara bölündüyü dövrdən qalmışdır. Bu məlumatlar əsasında deyə bilərik ki, Azərbaycan ərazisində ərəblərin hökümranlığı dövründə Şirvan şahlıq olmuşdur. VII əsrdə ərəblər tərəfindən ələ keçirilən Kabala Şirvan şahlığının bir hissəsi imiş.

Bir sıra orta əsr müəllifləri Şirvanşahları Sasanilər nəslinə mənsub edirlər. Məmmədli Şəriflinin qeydlərinə əsasən deyə bilərik ki, Sasanilər nəslinə yalnız VI əsrdə meydana gələn ilk Şirvanşahlar mənsub edilə bilər. Xilafətin zəifləməsi ilə meydana gələn Şirvanşahlar və sonrakı Şirvanşahlar sülaləsi isə tamamilə başqa xanəndədir. Bunları bir-birindən ayırmaq olduqca mühümdür [7, s.57].

Ərəb xilafətinin zəifləməsinə doğru, yeni dövlətlərin yaranmasına şərait yarandığını vurğulamışdıq. Belə bir şəraitdə xilafət hakimləri özlərini müstəqil hiss etməyə başladılar. Müstəqilliyə can atan xilafət hakimləri arasında ərəb mənşəli Məzyədilər sülaləsinin nümayəndəsi də var idi. IX əsrin ortalarında Məzyədilər və ya digər adı ilə Şeybanilər Şirvanda siyasi hakimiyyəti ələ alaraq, onu müstəqil idarə etməyə başladılar. İlk Abbasi xəlifələrinin dövründə Məzyədilərin görkəmli nümayəndələri Xilafətin hərbi və inzibati işlərində böyük rol oynamışdılar. Bu sülalənin nümayəndələrindən olan Yezid və onun oğlanları, VIII əsrin 80-ci illərindən etibarən Bağdad xəlifələri tərəfindən Azərbaycan və Ərməniyyənin hakimi təyin olun-

muşdular. O dövrdə Ərməniyyə, Cüzran (Gür-cüstan), Arran və Dərbənd də daxil olmaqla Şirvan bir inzibati dairəyə daxil idi. Görkəmli tədqiqatçı Juzenin fikirlərinə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanın cənub vilayətləri bu əmirliyə daxil deyildi [12, s.2].

Məzyədilər Ərəbistan yarımadasında yaşayan Rəbiə qəbiləsinin Şeybanilər qoluna məxsusdurlar. Məzyədilərin mənsub olduğu qəbilə uzun müddət Xilafətin əyalətlərində köçəri həyat keçirdikdən sonra Mesopotamiyada, Bəsrə ilə Kufə arasında məskən salmışdı [7, s.61]. İraqda müstəqil əmirliyə malik olduqları Hillədən buraya köçüb gəlmiş “rəbiə” tayfaları kompakt halda Bərdədə, Şamaxıda və Şirvanın digər yerlərində məskən salmışdılar [2, s.22].

Yəqubinin yazdıqlarına əsasən deyə bilərik ki, Xəlifə Harun ər-Rəşid Yezid bin Məzyədi Əli bin İsa bin Mahanın yerinə Azərbaycan və Ərməniyyəyə hakim təyin edir. Əli bin İsa bin Mahanın vəzifəsindən azad edilməsinin səbəbi kimi onun yerli əhali ilə pis rəftar etməsi göstərilir [6, s.148].

Yezid bin Məzyəd Şirvana gələrək, vədlər verməklə üsyanı yatırmışdır. Özünün mənsub olduğu Rəbiə tayfasından buraya çoxlu adamlar gətirmişdir. Sara Aşurbəyli də öz qeydlərində “rəbiə” tayfasının Azərbaycan-Şirvan ərazisində yerləşməsi ilə bağlı fikirlər irəli sürmüşdür. Yezid bin Məzyədin şəxsiyyəti və bioqrafiyası haqqında İbn Xəllikan da bir sıra fikirlər səsləndirmişdir. İbn Xəllikanın yazdıqlarına əsasən deyə bilərik ki, Yezid xəlifə Harun ər-Rəşidə qarşı üsyan qaldıran əl-Vəlidin qoşununu məğlub etmiş, özünün isə başını kəsmişdir. Ər-Rəşid Yezidi əl-Vəlidin arxası ilə yollayarkən “Yezid bin Məzyəddən başqa heç kəs bu döyüşü aparmağa qadir deyil demişdir”. Şair Bəkr əl-Nəttah “ Rəbiə tayfasının nümayəndəsinin arxası ilə Rəbiə tayfasının digər üzvünü yolla. Dəmiri dəmir ilə kəsərlər fikrini səsləndirmişdir”. Buradan aydın olur ki, əl-Vəlid özü də Rəbiə tayfasından idi [17, s.105].

Yezid bin Məzyəd tarixdə iki müxtəlif vaxtlarda (788-789, 799-800) hakimiyyətdə olmuşdur. Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin banisi və görkəmli sərkərdə Yezid bin Məzyəd 801-ci ildə Bərdədə vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur. Mənbələr onun ölmünü belə təsvir edir “O,

Bərdə də olarkən ona gözəl bir qız hədiyyə edirlər. Yezid o qızın yanında can verir” [15, s.44].

Bəlazurinin yazdıqlarına əsasən deyə bilərik ki, Yezidin oğlanları Məhəmməd və Xalid də yüksək vəzifələrdə olmuşdular. Məhəmməd bin Yezid bin Məzyədin və Xalid bin Yezid bin Məzyədin adları Ərməniyyə hakimləri arasında çəkilmişdi. Xalid xəlifə Məmun dövründə hakimiyyətdə olduğu zaman əhalidən hədiyyələr almış, onları özünə yaxınlaşdırmışdı [9, s.241]. Minorski Yezidin oğlanları barəsində belə yazır: “Xalid dövrünün görkəmli şairi olan Əbu Təmmam ət-Tainin tərəfindən təriflənmiş, digəri isə böyük səxavət və mərhəmətlə tanınan Məhəmməd bin Yeziddir: yox sözü ona məlum deyildi” [15, s.44].

Atası vəfat edərkən Xalid Mosul hakimi idi. Sonralar xəlifə Məmun tərəfindən Azərbaycan, Arran və Ərməniyyəyə hakim təyin olunmuşdu. O, İraqda olan həmvətənlərini (qohumlarını, həmqəbilələrini) və digər şəxsləri azad edərək əl-Cəzirəyə yollanır. Burada ona bir çox rəbiəlilər (Bəni-Rəbiə qəbiləsindən olanlar) qoşulurlar və bundan sonra onlar ölkəyə (Ərməniyyəyə) gəlirlər. Xalid Curcanda sanarililərin üzərinə hücum çəkib onları məğlub edir, mal-qaralarını alır. Sonra o, sülh təklif edir və üç min madyan və on min qoyun almaq şərti ilə onlarla sülh bağlayır. Lakin az bir vaxtdan sonra onlar yenidən ayağa qalxırlar, onlarla birlikdə kaysitlərdə (Kaysitlər şimal ərəblərinin Mudar qrupuna aid idilər. Hər ikisi şimal ərəblərinə aid olan Mudar və Rəbiə arasında kəskin rəqabət və düşmənçilik vardı, hətta şimal və cənub ərəbləri arasındakı rəqabətdən də güclü idi. Rəbiəlilər mudarlara qarşı mübarizədə hətta yəmən tayfaları ilə birləşirdilər.) üsyana qalxır və Xalidə qarşı çıxırlar. Bundan sonra Məmun Xalidin yerinə Abdullah bin Məsəd əl-Əsədini təyin edir [6, s.151].

Xalid xəlifə Mötəsimin dövründə (833-842) yenidən Ərməniyyəyə və Diyar Rəbiyəyə (Diyar Mudar və Diyar Rəbiə əl-Cəzirə vilayətinin dairələri idi.) hakim təyin edilir. Bu xəbər Ərməniyyəyə çatdıqda buradakı hakimlər mövqelərini gücləndirir və Xalidə qarşı üsyan qaldırırlar. Ərməniyyənin poçt rəisi Mənsur bin İsa əs-Səbi bu haqda Mötəsimə yazır və o, Xalidə öz yerinə Əli bin əl-Hüseyni qoyaraq qayıtmağı əmr edir [6, s.153].

Xəlifə əl-Vasiq (842-847) Xalid bin Yezid bin Məzyədi yenidən Ərməniyyəyə və Azərbaycana hakim təyin edir. Xalid Tiflisə hücum edən zaman 842-ci ildə ölür və onu Dəbildə dəfn edirlər [15, s.45].

Məzyədilər nəslinin mənsub olduğu Rəbiə tayfası tarixən igid və müharibə bacarıqlarına malik döyüşçüləri ilə tanınmışdır. M.Şərifli və Minorskinin tədqiqatlarına nəzər salsaq görürük ki, Məzyədilər sülaləsindən olan Azərbaycan hakimləri cəmərdliyi, mərhəməti və qəhrəmanlıqları ilə tarixdə iz salmışlar. Xalid bin Yezid də özünəməxsus idarəçilik bacarığı və strateji düşüncəsi sayəsində üç xəlifə tərəfindən Azərbaycana vali təyin edilmişdir [7, s.63]. Bu kontekstdə, Məzyədilərin Azərbaycan ərazisində, xüsusən yaranacaq Şirvanşahlar dövlətinin formalaşmasında və inkişafında buraxdıqları dərin iz təsadüfən deyil, əksinə, onların hərbi-siyasi bacarıqlarının və strateji idarəçilik qabiliyyətlərinin məntiqi nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Xalid bin Yezidin ölümündən sonra xəlifə Vasiq onun oğlu Məhəmməd bin Xalidi Azərbaycana hakim təyin edir. Atasının əshabələri və mövlaları Məhəmmədə qoşulandan sonra o, sanarılərə və Tiflisdə üsyan qaldırmış İshaqa qarşı vuruşur. Onlar ölkədən çıxarılır və qaçırılar [6, s.154]. Xəlifə Mütəvəkkilin (847-861) dövründə Dərbənd şəhəri və onun ətrafındakı torpaqlar iqta kimi Məhəmməd bin Xalidə verilir. Bir mənbədə onun 859-cı ildə Arran vilayətində Cənzə (Gəncə) şəhərini saldırdığı göstərilir. Şəhər, xəlifənin ona hədiyyə etdiyi müllklərlə birlikdə, onun irsi sahibliyinə keçmişdi. VIII-XI əsrlərdə Şirvan və Dərbənddə baş verən hadisələri əhatə edən, 1106-cı ildə Dərbənddə (Bab əl-Əbvabda) ərəb dilində yazılan, XVII əsr türk alimi Münəcimbaşının kompilyativ əsəri vasitəsilə dövrümüze yetişən bir mənbədə rəbiə qəbiləsinin Şeyban nəslindən olan, xəlifə tərəfindən ilk dəfə VIII əsrin sonlarında (787-788) Cənubi Qafqaza vali təyin edilən Yezid bin Məzyəd əş-Şeybaninin nəvəsi Məhəmməd bin Xalidin 245/859-cu ildə Arran vilayətində Cənzə (Gəncə) şəhərini tikməsi haqqında məlumat vardır. Belə ki, o Cubanta və ya Xunantada (ehtimal ki, Tiflis ilə Gəncənin ortasında yerləşir) üç təpə olduğu yerdə üç gecə ard-arda yuxu görür. Yuxuda qulağına səs gəlir. Ona yuxuda atının təpiklədiyi yeri qazdırmağı əmr edilir.

Qazıntıdan tapdığı xəzinənin köməyi ilə bir şəhər tik və adını Cənzə (xəzinə) qoy deyə bildirilir. O, belə də edir. Üç böyük qazan tapılır. Biri dinarla, digəri ikisi isə dirhəmlə dolu olur. Məhəmməd yuxuda ona deyildiyi kimi edir. Cənzə şəhərini tikdirir. Sonra isə Bağdada gedərək, xəlifəyə xəzinə və şəhər haqqında məlumat verir. Xəlifə deyir; mən şəhəri istəmirəm, ancaq tapdığı pulu mənə ver. Məhəmməd pulu verəcəyinə dair söz verdi, lakin bir şərtlə ki, xəlifə onu və övladlarını indi də Xalidiyyət adlanan məşhur müllkləri ilə birlikdə şəhərə varis təyin etsin. Xəlifə hədiyyəni bəyəndi. Məhəmməd Cənzəyə qayıtdı. O Ərməniyyədəki hakimiyyətindən istefa verərək Cənzə şəhəri və müllklərdən gələn gəlirlə kifayətləndi.” [15, s.47; 8, s.159].

Ərməniyyədə Məzyədilər nəslindən olan Məhəmməd xilafətin axıncı hakimi idi. Məhəmmədin dövründə Məzyədilərin hamısı Şirvana köçərək, burada müstəqil dövlət yaratmışdılar [12, s.46]. Məzyədilər nəslinin digər nümayəndəsi, Məhəmmədin qardaşı Heysam bin Xalid Şirvan hakimi idi. 861-ci ildə xəlifə Mütəvəkkilin ölümündən sonra özünü müstəqil elan edərək, Şirvanşah titulu qəbul etmişdi [2, s.69].

Xilafətin Azərbaycan ərazisində möhkəmlənmək məqsədi ilə bu vilayətlərə hərbi işləri yaxşı bilən bacarıqlı əmirləri vali göndərdiyi artıq bizə məlumdur. IX əsrin ikinci yarısında Şirvanşah dövlətinin yaranması prosesi başa çatmışdı. Məzyədilər Şirvan ərazisinə köçərək yeni dövlətin təməlini qoymuşdular. Tədqiqatın nəticəsi onu göstərir ki, Məzyədilərdən boş qalan yerə Sacilər nəslinə nəzarət etməyə başlayır. Ona görə də heç təsadüfi deyildir ki, Xilafət bir neçə vilayətdə mühüm işdə çalışmış, onun sərəncamı ilə bir sıra döyüşlərdə iştirak edərək qələbə çalan Əbu Sac nəslindən olan əmirləri də Azərbaycana vali təyin etmişdi.

Azərbaycan tarixində Sacilər sülaləsinin və dövlətinin öyrənilməsində ərəb dilində yazılmış tarixi və coğrafi əsərlərin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Belə ilkin qaynaqlar sırasında ət-Təbəri, İbn əl-Əsri, İbn Hövqəli misal göstərmək olar. Sacilər sülaləsi haqqında məlumata ilk dəfə ət-Təbərinin əsərində rast gəlinir. Həmin əsərin üçüncü hissəsində sülalənin banisi Əbu Sacın adı hicri 222-ci ildə (837) Babəkə qarşı döyüşənlər siyahısında çəkilir [1, s. 294-295].

Sacilər sülaləsi haqqında onu vurğulaya bilirik ki, onların Xilafətdən əvvəl də Azərbaycanın bir sıra bölgələrində məskunlaşdığı güman edilir. Sasanilərin köçürmə siyasəti haqqda ən mühüm məlumatlar İbn əl-Əsirin “əl-Kamil fit-tarix” əsərində verilmişdir. Müəllif Sasani şahı I Xosrov Ənuşirəvanın zamanında (531-579) Sac qəbiləsinin Məsqət, Şabran, Bab əl-Əbvab şəhərində məskunlaşması haqqında yazmışdır. Həmçinin əsərdə “İslamın zühurundan sonra Sacilərdən bir çoxu qalalarını və şəhərlərini tərk etdilər. İş o yerə çatdı ki, şəhərlər xarabalığa döndü, onları xəzərlər və rumlar tutdular” məlumatı öz əksini tapmışdır [5, s.9-10].

Ərəb coğrafi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan İbn Havqəl özünün “Kitab surət al-ard” (“Yerin təsviri kitabı”) adlı əsərində Sacilər dövlətinin milli mənsubiyyəti, yəni onun məhz Azərbaycan dövləti olması və bu dövlətin əsasını təşkil edən Azərbaycan ölkəsinin hüduqları haqqında ətraflı məlumat verir.

Müəllif, “Ərməniyyə, Azərbaycan və Arran” adlı paraqrafda Azərbaycan dövlətçiliyi ilə bağlı çox mühüm məlumat verir. Onun yazdıqlarına əsasən, “İndi də biz qərbə doğru Rum ölkəsinin sərhədlərinə qayıdaq, onun şərq sərhədlərində və qonşuluğunda olan İslam ucqarlarını təsvir edək. Onun təsvirinə Ərməniyyə, Arran və Azərbaycan ölkələrindən başlayıram. Mən onlara vahid iqlim kimi yanaşıram. Çünki mənim gördüyümə görə bu iqlim bir şəxsin hakimiyyəti altındadır. Əldə edilmiş məlumatlara əsasən, son zamanlarda İbn Əbu Sac, onun qulunu Müflih, Deysəm bin Şədluyə və Salar kimi tanınmış Mərzban bin Məhəmməd kimiləri orada hakimiyyətdə olmuşlar. Keçmişdə isə Fəzl bin Yəhya, Abdullah bin Malik əl-Xəzai və başqaları oranın hakimi olmuşlar.

Əl-İstəxri də Azərbaycan, Arran və Ərməniyyədən bir şəxsin hakimiyyəti altında olan vahid iqlim kimi bəhs etmişdir [1, s.295].

Sacilər sülaləsinin türk olduğu haqda 1847-ci ildə M.Defremeri “Journal Aziatique” də fransız dilində nəşr etdirdiyi məqaləsində qeyd etmişdir. P.K.Juze Sacilər sülaləsini “IX əsrin ikinci yarısında əmələ gəlmiş, Azərbaycan və Ərməniyyəyə bir neçə bacarıqlı canşin verən yeni türk sülaləsi” hesab edir [7, s.36, 109].

Tarixi məlumatları analiz və təhlil edərkən görürük ki, IX əsrin ikinci yarısında Xilafətə

xidmət edən və Azərbaycan Sacilər dövlətini quran Sacilər mənşə etibarını ilə Orta Asiyanın Afşin ləqəbini daşıyan Usruşana türk əmirlərinə mənsub olmuşlar. Ümumiyyətlə, IX əsrdə Xilafət ordusunda türklər də xidmət edirdilər. Ordu da çoxlu muzdlu hərbi rəislər də var idi [7, s.109-110].

Əl-Yəqubi Əbu Sacın Xilafət ordularında bir sıra hərbi əməliyyatda iştirak etməsi haqqında məlumat verir. Mənbədə Xəlifə Mötəsim Afşinə deyir: “Mankcuru gətir! (Afşinin qayını - onun (Afşinin) Azərbaycandakı valisi Mankcür əl-Fərqani (hakimiyyətdən) ayrılmışdı.) Afşin onun dalınca böyük ordu ilə Divdad adı ilə tanınan Əbu Sacı göndərir. Sonra Mötəsimə xəbər çatır ki, o, Afşinin əmri ilə (hakimiyyətdən) ayrılmışdır və o, Əbu Sacı ona köməyə göndərmişdir” [6, s.154].

Ət-Təbərinin yazdıqlarından məlum olur ki, Babək öz ailəsi ilə Bəzz qalasından çıxıb getdiyi zaman onları təqib edənlərdən biri də Əbu Sac olmuşdur. Hələ 856 və ya 858-ci illərdə Əbu Sac Divdad xəlifə Mütəvəkkil tərəfindən Məkkə yolunun rəisi təyin edilmişdi. Əbu Sac Mədain şəhərində qalxan üsyanın yatırılmasında da böyük bacarıq və canfəşanlıq göstərmişdi. 865-ci ildə Əbu Sac Mesopotomiyada Vasit və Bağdad şəhərləri arasındakı Cərcərə şəhərində olan müharibədə də şücaət göstərmişdi. Əbu Sac həmin ildə Xilafətə qarşı qiyam qaldıran türk hərbi dəstələrini də məğlub etmişdi. O, qiyam qaldıran türk dəstələrini əzişdirmiş və əsir götürmüşdü. Əbu Sac Xilafətin sərəncamı ilə bir sıra başqa hərbi əməliyyatlarda da iştirak etmişdi. Şübhəsiz, bütün bu göstərdiyi xidmətləri sayəsində 874-875-ci ildə xəlifə onu Kufə və Əhvaza hakim təyin etmişdi [7, s.111-112].

İbn əl Əsir qeyd edir ki, Əbu Saca zəncilərlə müharibə əmr olunur. O öz yeznəsi Əbdürrəhmanı zəncilərlə müharibə etməyə göndərir. Dulab nahiyəsində Əbdürrəhman öldürülür. Əbu Sac isə Əsgər Məkrəm nahiyəsinə çəkilir. Zəncilər Əhvaza girirlər, əhalisini qırıb təhqir edirlər və oranı yandırırılar [5, s.86-87].

Digər bir mənbədə Abbasi valisi Əhməd bin İsa bin Şeyxin Ərməniyyədə üsyan qaldırdığı qeyd olunur. Xəlifə əl-Mötəmid Əbu Saca əmr edir ki, ona qarşı müharibəyə getsin. Əbu Sac 874-cü ilədək İbn Şeyx və digər mütəğəl-

liblərarə qarşı vuruşmalarda da iştirak etmişdi [4, s.261].

Burada mütəğəlliblərin kimliyi ilə bağlı bir izahat təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Mütəğəllib-ərəb sözü olub mənası “üstünlük qazanan”, “qalib olan”, “sahib olan”, “ələ keçirən”, “işğalçı” deməkdir. Xilafətin parçalanması ilə bağlı ərəb tarixçiləri və coğrafiyaşünasları arasında “mütəğəllib” kəlməsi bəzi hallarda xilafətdəki siyasi iğtişaşlardan və ya mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edərək, IX əsrin əvvəllərində xəlifəliyin tərkibindən çıxmağa çalışan yeni feodallar institutuna şamil edilirdi. Və zaman keçdikcə əmirliklər, bəyliklər, xanlıqlar, şeyxliklər (ağalar) yalnız mərkəzlə, daha doğrusu, xəlifənin şəxsiyyəti ilə dini əlaqələr saxlayır, hətta onları himayə edən mütəğəlliblər başqa dinə inanırdılarsa, heç bir əlaqə saxlamırdılar [13, s.167].

Mərkəzi hakimiyyət zəiflədikcə və xilafət dağıldıqca mütəğəlliblərin sayı da artdı. IX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, mütəğəlliblər xilafətin kənarında, bəzən isə mərkəzə çox yaxın bir yerdə peyda olurdular. Xilafətin şərq hissəsində də çoxlu sayda var idi. Orada çoxaldılar və o qədər gücləndilər ki, onlarla mübarizədə bəzən Bağdad xəlifələri və onların yerli nümayəndələri də gücsüz qalırdılar. 874-875-ci illərdə xəlifənin ordusunun ən yaxşı sərkərdələrindən biri Musa bin Buğa xəlifə Mötəmidə müraciət edərək bildirir ki, “məni şərq ordusunun komandanlığından azad elə”. Səbəb isə mütəğəlliblərin şərqin müxtəlif hissələrini ələ keçirmələri idi. Onların öhdəsindən gəlmək mümkün olmurdu. Yerli xalqlardan və ərəb işğalçılarından olan mütəğəlliblər təxminən bütövlüklə Persiyanı, Ərməniyyəni - ərəblərin sərhədləri daxilində olan əraziləri (yəni Gürcüstanı, Ağvani (Albaniya), Şirvan və Dağıstanın bir hissəsi) ələ keçirmişdir. Yeni feodalların hər biri çalışırdılar ki, tutduqları ərazidə möhkəmlənsinlər və torpaqlarını genişləndirsinlər. Nəticədə yuxarıda qeyd etdiyimiz dövlətlərin nəhəng əraziləri mütəğəllib feodalların əlinə keçdi [13, s.178].

IX əsrin axırı X əsrin əvvəllərinə gəldikdə isə vəziyyət daha da gərginləşdi. Xilafətin ucqarlarında yerli hökmdar və canişinlərin separatizminin güclənməsi prosesi daha da gücləndi. Mütəğəlliblər hərəkəti güclənir və onlardan hər

biri mərkəzi hakimiyyətin çətinlikləri və zəifləməsindən istifadə edərək, ayrılmağa, özləri üçün yarımüstəqil və ya müstəqil hakimiyyət yaratmağa cəhd edirdilər. Əvvəlcə bu hökmdar və ya canişinlər öz vilayətlərində yığılıb xəlifənin xəzinəsinə göndərilən vergilərin məbləğini azaltmağa başlayır, sonralar isə beytul-mala pul göndərilməsini tamamilə dayandırırırdılar. Əgər belə bir mütəğəllib daha zəif qonşusunun torpaqlarını özününkünə qatmağa, güclü qoşun təşkil etməyə və onun üstünə göndərilən nizami xəlifə ordularını məğlub etməyə nail olurdusa, xəlifələr onların öz vilayətlərində ağalığ etməyə tam ixtiyarı olduğunu qəbul edirdilər, yalnız bir şərtlə ki, onlar xütbə oxunanda xəlifənin adını çəkməyi öz öhdələrinə götürsünlər [4, s.259].

Şərqdə mürəkkəb siyasi şəraitin hökm sürdüyü bir dövrdə, 879-cu ildə Əbu Sac iştirak etdiyi bir döyüşdən qayıdarkən vəfat etmişdi. Elə həmin il oğlu Məhəmməd bin Əbu Sac Məkkə və Hərəməyn (Məkkə və Mədinə) yoluna vali təyin olundu [5, s.87].

Məhəmməd bin Əbu Sac özünü mahir hakim və sərkərdə kimi göstərərək, xəlifənin diqqətini çəkməyi bacarmışdır. O, Afşin ləqəbi ilə məşhur idi. 889-cu ildə əl-Müvəffəq Məhəmməd bin Əbu Sacı Azərbaycan hakimiyyətinə təyin etdi [5, s.93].

Məhəmməd Azərbaycana gələrkən Marağa hakiminin müqaviməti ilə rastlaşdı. Uzun müddətdən sonra Məhəmməd bin Əbu Sac 893-cü il 21 may-19 iyun tarixlərində Azərbaycanda hakimiyyəti ələ ala bilir. Məhəmməd Azərbaycana gəldikdən sonra özünü müstəqil elan edərək, xəlifəyə tabe olmaqdan boyun qaçırır. Lakin uzun müddət müstəqil ola bilməyib, xəlifə ilə yenə də əlaqə yaratmağa başlamışdır. Xəlifə əl-Mötəzid (892-902) 898-ci ildə Məhəmməd bin Əbu Sacı Azərbaycan, Ərməniyyə və digər dağlıq ölkələrin canişini təyin edir və fəxri paltarla təltif edir [18, s34, 97].

Sacilər Xilafətə qarşı mübarizəni gücləndirmək məqsədilə qonşu ölkələri də nüfuz dairələinə daxil etməyə cəhd göstərmişdilər. 900-cü ildə Məhəmməd bin Əbu Sacın əmirlərindən biri olan Vasif Bərdədən ağasının vilayətlərindən biri olan Malatyaya getmiş, oradan xəlifə əl-Mötəzidə yazaraq bildirmişdir ki, onu hüduda (sərhəd bölgələrinə) vali təyin etsin. Yazılanlardan məlum olur ki, Vasif Bərdə əmiri olmuşdur.

Burada Vasifin belə bir addım atması öz ağasına qarşı çıxmaq kimi görünsədə, əsil hədəf birlikdə hərəkət edərək, xəlifəyə qarşı çıxmaq idi. Əl-Mötəzid sonradan xəbər alır ki, Məhəmməd bin Əbu Sacla Vasif əlbirdilər. 11 iyul 900-cü ildə Məhəmməd bin Əbu Sacın xadimi Vasifin göndərdiyi üç nəfər elçi Bağdadın mərkəzinə daxil olur. Bu elçilərin məqsədi xəlifəyə Vasifin istəklərini bildirmək idi. Xəlifə əmr edərək hər şeyi olduğu kimi etiraf etmələrini elçilərə bildirdi. Etiraf edənə qədər döyülən elçilər, işin əsl məğzini açıqlayırlar. Əsas məqsədin Vasifin ağası ilə birlikdə hərəkət edərək, istəklərinə nail olduğdan sonra, Diyar Mudara (Əl-cəzirə (Yuxarı Mesopotamiya) üç əyalətinin ən qərbinin orta əsr ərəb adıdır) qarşı hücum etmək planları aşkara çıxır. Bu fikir hamıya məlum oldu və hər kəs bundan danışmağa başladı [18, s.110].

İbn əl-Əsir “əl-Kamil fi-t-tarix” əsərində də Vasifin hüduda vali təyin olunduqdan sonra, ikisinin birlikdə Diyar-Muzərə hücum edəcək və onu zəbt edəcəkləri barədə məlumat var.

Buradan aydın olur ki, müstəqil siyasət yeritməyə meyilli olan Məhəmməd bin Əbu Sac Sacilər dövlətinin ərazisini genişləndirməyə meyilli olmuşdur. Məhəmməd Afşinin Azərbaycanda kəsdiriyi 898 və 900-cü il tarixli dirhəm sikkələr məlumdur. Kəsilən sikkələr dövlətin müstəqilliyinin göstəricisi olduğuna görə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Sacilər dövlətinin əsasını Afşin qoymuşdu [4, s.266].

900-cü ildə Azərbaycan ərazisində taun xəstəliyi yayılır. Bu xəstəlikdən o qədər insan vəfat etmişdir ki, ölümləri dəfn etmək və kəfən tapmaq belə mümkün olmurdu. Bu amansız xəstəlikdən vəfat edənlərdən biri də, Məhəmməd bin Əbu Sac idi.

Eyni zamanda İbn əl-Əsir yazır ki, 901-ci ilin zil-hiccə (noyabr) ayında Vasif öldürülür və cəsədi Bağdadın asılır. Başqa bir rəvayətdə isə öz əcəli ilə öldüyü qeyd edilir [5, s.97].

Sacilər dövləti haqqında mənbələrə və təhlil edilmiş materiallara əsaslanaraq vurğulaya bilirik ki, Xilafətin zəifləməyə başladığı dövrdə Sacilər sülaləsinə mənsub olan hakimlər və onların yanında xidmət edən əmirilər belə daima müstəqil siyasət yeritməyə, yeni ərazilər zəbt etməyə cəhd etmişdilər. Bu addımlar onu göstərirdi ki, gələcək dövrdə Sacilər dövləti siyasi və

hərbi potensialına görə müstəqil dövlət kimi mövcudluğunu davam etdirməyə layiqdir.

Nəticə

IX əsrdə Xilafətin parçalandığı bir dövrdə, Şərqdə də proseslər olduqca mürəkkəb dinamika ilə inkişaf edirdi. Azərbaycan ərazisində də Xilafətin parçalanması - mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, yerli hakimiyyətlərin güclənməsi və müxtəlif etnik və dini qrupların yaranması ilə bağlı olan mürəkkəb bir prosesdir. Bu proses, həmçinin Azərbaycanda siyasi və dini müxtəlifliyin inkişafına səbəb olmuş və yerli dövlətlərin yaranmasına yol açmışdır. Bu parçalanma, uzun müddət davam edən bir hadisə olub, nəticədə bir neçə müxtəlif yerli dövlətin yaranmasına şərait yaratmışdı.

Nəticə etibarı ilə bunu da deyə bilirik ki, həm Məzyədilər həm də Sacilər ilk öncə Abbasilərdən asılı şəkildə fəaliyyət göstərmiş, sonralar güclənərək müstəqillik qazanmış və zor gücünə hakimiyyətlərini qorumuşdular. Buna görə də, hər iki sülalə mütəəllib hesab olunur.

Mövzuya tam olaraq hakim olmaq üçün ərəbdilli mənbələrə müraciət edilərək, ilk öncə Azərbaycanın IX əsrdə tarixi coğrafiyasına önəm verilmişdir. Erkən orta əsr səyyahlarının, tarixçilərinin, coğrafiyaçıların əsərlərində dövrə aid olduqca çox məlumat olduğundan, onlara istinad edərək, hadisələr təsvir olunmuşdur. Təbii ki, burada sovet dövrü görkəmli tarixçilərinin də fikirləri maraqlı olduğundan, onların da tədqiqatına müraciət edilmişdir.

Tarixi şəxsiyyətlərin atdığı addımlar, dövlətin yaranma prosesləri müxtəlif mənbələrə istinad edərək yazılmış, tarixi xronoloji ardıcılığa uyğun olaraq, yeni dövlətlərin yaranma prosesi şərh edilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev R. Ərəb mənbələri Azərbaycan Sacilər dövləti və onun hüdudları haqqında. Tarix və onun problemləri, №3. Bakı 2014
2. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Əbilov, Zeynalov və oğulları Nəşriyyat Poliqrafiya Evinin mətbəəsi. Bakı: 2006, 712 s.
3. Azərbaycan tarixi, Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər, Bakı: Elm, 1993, 284 s.

4. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Şərq-Qərb, Bakı: 2007, 424 s.
5. İbn Əl Əsir. Əl-Kamil fit-Tarix, tər. M.Əfəndizadə. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Bakı: 1959, 215 s.
6. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. Əl-Yəqubi "Tarix". Nurlan, Bakı: 2005, 242 s.
7. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı: 2013, 398 s.
8. Vəlixanlı N. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı: 2016, 476 s.
9. El-Belazuri Ahmed ibn Yahya ibn Cabir. Kitab Fütuh el-buldan – Ülkelerin Fetihləri. Tər. Mustafa Fayda. Siyer Yayınları. İstanbul: 2013, 634 s.
10. İbn Hurdazbih. Yollar və Ülkeler kitabı. Tər. Murat Ağarı. Kitabevi 337. İstanbul: 2008, 198 s.
11. Ал-Хамави Йакут. Муджам Ал-Булдан (Сведения об Азербайджане). Издательство "Элм". Баку: 1983, 68 стр.
12. Жузе П.К. Мазйадиды-Шейбаниды в Азербайджане. Азербайджан 1937. 52 стр.
13. Жузе П.К. Мутагаллибы в Закавказье в IX-X вв. К истории феодализма в Закавказье. Тбилиси: 1937, 236 стр.
14. Казвини Хамдаллах. Нузхат ал-кулуб. Издательство "Элм" Баку: 1983, 68 стр.
15. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Издательство Восточной Литературы. Москва: 1963, 266 стр.
16. Hewsen H.R. The Geography of Ananias of Shirak (Ashxarhatsoyts) Wiesbaden 1992, 467 p.
17. Ibn Khallikan. Wafayat Al-Ayan Wa Anba Abna Al-Zaman. New Delhi 1996. Vol-7 -250 page. /electronpage 3071.
18. The History of Al-Tabari. Volume XXXVIII The return of the Caliphate to Baghdad. State University of New York 1985. 239 page/ Electronpage 264

Резюме

Бабаева Туран

Возрождение традиций государственности в Азербайджане в раннем средневековье (в контексте Ширваншахов и Саджидов)

В IX-XI веках на исторической территории Азербайджана процесс формирования государственности ускорился. После арабского завоевания, в период раннего феодализма, возникли новые государства. Эти государства были созданы феодалами, называемыми «мутэгаллиб» (на арабском – победитель). Начиная с середины IX века, усилившиеся феодалы начали вести себя независимо. Они действовали настолько свободно, что смогли сохранить свою независимость, не отправляя даже дань халифату. В исследовательской работе особое внимание уделено событиям, произошедшим в процессе распада Халифата, и их роли в формировании будущих независимых государств. В этом контексте возникли такие государства, как Ширваншахи и Саджиды. В процессе формирования государства Ширваншахов участвовали Мязадиды арабского происхождения а в становлении государства Саджидов – тюрского происхождения Саджиды. Представители обеих династий за своё мужество и героизм заслужили уважение халифа и в своё время были одними из самых влиятельных военачальников Халифата. Благодаря приобретённому опыту, эти победоносные полководцы стали основателями новых государств.

Ключевые слова: *Азербайджан, Арминия, Халифат, мутэгаллиб, Ширваншахи, Мазьядиды, Саджиды*

Summary

Babayeva Turan

The Revival of Statehood Traditions in Azerbaijan in the Early Middle Ages (in the Context of the Shirvanshahs and Sajids)

In the 9th to 11th centuries, the process of state formation accelerated in the historical territory of Azerbaijan. At the end of the Arab invasion, during the early feudal period, new states emerged. These states were established by feudal lords known as “mutaghallib” (Arabic: the victorious). Starting from the mid-9th century, strengthened feudal lords began to act independently. They behaved so autonomously that they managed to maintain their independence without even sending tribute to the Arab Caliphate. This research focuses on the events that took place during the collapse of the Caliphate and examines their role in the formation of emerging independent states. Among these were the states of the Shirvanshahs and the Sajids, both of which arose in this historical context. The Arab-origin Mazyadids played a role in the formation of the Shirvanshah state, while the Turkic-origin Sajids were involved in the establishment of the Sajid state. The representatives of both dynasties had earned the respect of the Caliph due to their heroism and had once been among the most influential commanders of the Caliphate. Through the experience they had gained, these victorious commanders laid the foundations for new states.

Keywords: *Azerbaijan, Arminiya, Caliphate, mutaghallib, Shirvanshahs, Mazyadids, Sajids*